

Vokály

Latina měla pět dlouhých vokálů, pět krátkých a čtyři diftongy (ae, oe, eu, au), které se jako diftongy nejen psaly, ale i vyslovovaly. Délka vokálů, tzv. **kvantita**, byla **relevantní**. To znamená, že pouhý rozdíl v délce mohl měnit význam slova, viz legit („čte“) a lēgit („přečetl“).

Podobně se i v češtině mohou dvě slova lišit pouze délkou vokálu. Jedná se např. o dvojice hrábě x hrabě; být x byt; žila x žila; sléz x slez!; zásyp x zasyp!; pýcha x píchá; jiní x jíní; mládí x mladí.

Ve španělštině dlouhé vokály nejsou součástí systému, respektive dochází sice k dloužení přízvučného vokálu, ale tato sekundární délka nemá vliv na význam. Nenajdeme zde také diftongy *ae, oe*. Některé původní latinské vokály ve španělštině úplně zmizely, jiné se změnily. Podobně je tomu i v jiných románských jazycích.

Z tohoto prostého srovnání je zřejmé, že došlo k nějakým změnám. Kromě svědectví románských jazyků existuje i **řada dokladů z latiny**. Typickým dokladem jsou opakované **záměny vokálů**, které jsou na nápisech i v různých jiných dílech doloženy po celé římské říši.

ZMĚNY

Ve vývoji vokálů jsou důležité nejen výchozí charakteristiky jednotlivých vokálů (např. délka), ale i **pozice ve slově** (resp. v mluvnickém taktu – ve skupině spojené přízvukem). V hláskovém vývoji hraje pozice obecně významnou roli. V případě vokálů závisí zejména na:

- **pozici** vokálu **vzhledem k přízvuku** – rozeznáváme vokály **přízvučné**, **pretonické** (před přízvukem) a **posttonické** (po přízvuku);
- tom, zda se vokál nachází v **otevřené slabice** (končí na vokál) či v **zavřené slabice** (končí na konsonant);
- dalších hláskách v okolí (asimilace, disimilace atd.).

Nepřízvučné vokály jsou obecně „**slabší**“ (mají slabší pozici), protože na přízvučný vokál se spotřebuje více energie a na nepřízvučné už jí tolik nezůstane. Vokály ve slabší pozici jsou více ohroženy zánikem než vokály v silné pozici (v přízvučné slabice).

Mezi nepřízvučnými vokály mají zvláštní postavení **vokály v první slabice**, která mívá **sekundární přízvuk**. Vokály v **koncové slabice** mohou být zase významné pro **jmennou** či **slovesnou morfologii**, což může mít vliv na jejich výslednou podobu. Vliv přízvuku se odvíjí samozřejmě také od jeho povahy v konkrétním jazyce.

Záleží také na tom, **který vokál** se v dané pozici vyskytuje. *A* je obecně silnější než *i*, takže *i* má spíše tendenci v nepřízvučné slabice mizet.

Kvalita a kvantita

V dokumentech se setkáváme se záměnami *e* a *i* nebo *o* a *u*, např. *rigna* (tj. *regna*), *tris* (tj. *tres*), *minsis* (tj. *mensis*), *sene* (tj. *sine*), *claressimus* (tj. *clarissimus*), *honure* (tj. *honore*), *territurium* (tj. *territorium*), *numero* (tj. *numero*), *tomolo* (tj. *tumulo*), *filie* (tj. *filiae*).¹ O čem to svědčí?

¹ Herman (1997: 40–41).

Připomeňme si základní schéma vokalického trojúhelníku, které zachycuje základní pozice výslovnosti jednotlivých vokálů:

nejzavřenější	i	u
	e	o
nejotevřenější	a	

Důležitým rozdílem mezi *e* a *i* nebo *o* a *u* je míra otevřenosti či zavřenosti (rozdíly v otevřenosti jsou způsobeny mírou otevřenosti dutiny ústní při výslovnosti). Podle místa výslovnosti (artikulace) jsou vokály *e* a *i* **přední** (vyslovují se v přední části dutiny ústní) a vokály *o* a *u* **zadní** (vyslovují se v zadní části dutiny ústní). Otevřenost a zavřenost není na délce zcela nezávislá. **Dlouhé vokály** se vyslovují **zavřeněji** než vokály krátké.

Záměny v latinských dokladech poukazují na to, že výslovnost *e/i* nebo *o/u* byla za jistých okolností velmi podobná. Hlávky sousedící ve vokalickém trojúhelníku se sbližovaly – krátké se otevíraly a dlouhé se zavíraly (ve výslovnosti tak splývá např. krátké *i* a dlouhé *ē*; krátké *u* a dlouhé *ō*). Během vývoje začaly být rozdíly v otevřenosti a zavřenosti, tzv. **kvalitě**, postupně důležitější než rozdíly v délce vokálů, tedy kvantitě. **Kvantita byla nahrazena kvalitou**.

Výsledek však byl závislý nejen na výchozí hlávce, ale i na **pozici** ve slově a na tom, zda je vokál **přízvučný či nepřízvučný**. Existovaly nepochybně také různé **regionální rozdíly** ve výslovnosti. Na románských jazycích můžeme pozorovat, že se tentýž vokál mohl vyvíjet různě. V záporománské variantě se v přízvučné slabice vyvinulo:

- **otevřené e** z krátkého **e**
- **zavřené e** z krátkého **i** a dlouhého **ē**
- **otevřené o** z krátkého **o**
- **zavřené o** z dlouhého **ō** a krátkého **u**
- **i** z dlouhého **ī**
- **u** z dlouhého **ū**
- **a** z dlouhého **ā** i krátkého **a**

Původní latinský systém čítající 10 vokálů (pět krátkých a pět dlouhých) se vyvinul v systém, který měl (v záporománské oblasti a v přízvučné slabice) **7 vokálů**. Vývoj v latinském vokalickém systému můžeme znázornit takto:²

Klasická latina			Lidová latina (záp. var., příz. slabika)		
ī ī		ū ū	i		u
ē ē		ō ō	e		o
	ā ā		e		o
				a	

Diftongy

Tento vývoj zasáhl i **diftongy**. O řadu diftongů latina přišla už v předchozích vývojových stádiích a **tendence k monoftongizaci pokračovala**:

- **eu zaniklo** s několika málo slovy, ve kterých se v klasické latině vyskytovalo;
- **ae** dalo kolem počátku letopočtu **otevřené e**, které se vyvíjelo stejně jako ostatní otevřená **e**;
- **oe** dalo kolem počátku letopočtu **zavřené e** s identickým vývojem jako ostatní zavřená **e**;
- **au** se v některých případech **zachovalo** do románských jazyků (*aurum* > *aur* v rumunštině, dále např. ve staré provensálštině);

² Herman (1997: 37 a 42)

v jiných oblastech (např. v Umbrii) se **au vyvinulo v o** už 2. stol. před n. l. (*Claudius – Clodius, cauda – coda, auricula – oricla*);

v počáteční slabice se **disimilovalo** na **a**, pokud v následující slabice bylo *u*: *Augustus > agosto, auscultare > ascultare > it. ascoltare*.

Přehled vývoje vokálů a diftongů

Následující tabulky podávají přehled vývoje západorománské varianty. Zvláště jsou uvedeny výsledky v přízvučné slabice a v nepřízvučné slabice.

Přízvučná slabika

klasická latina	ī	ĩ	ē	oe	ě	ae	ā	ǻ	ǿ	ō	ũ	ū
lidová latina	i	e		e		a	o	o		u		

V dalším vývoji v románských jazycích docházelo k tzv. **diftongizaci** (štěpení) **přízvučného otevřeného e a o**. Různé románské jazyky však postupovaly různě:

- **Kastilština** (výchozí dialekt pro dnešní španělštinu) diftongizovala otevřené e a o v otevřených i zavřených slabikách. V dnešní španělštině je výsledkem *ie < e a ue < o*.
- **Portugalština**, katalánština, a galicijština **diftongizaci neprovedly** a mají monoftongy *e a o*.
- **Italština a francouzština** diftongizovaly jen v **otevřené slabice** (končí na vokál), nikoliv v zavřené (končí na konsonant).

Diftongizace byla pravděpodobně způsobena tím, že přízvučné otevřené e a o (sekundárně i zdložené – ve šp. v obou typech slabik, v it. a fr. pouze v otevřené) se asi vyslovovalo ve dvou složkách, od zavřenější artikulace k otevřenější, z čehož se postupně vyvinul diftong.

Příklady:³

FERA > šp. *fiera*, katal. *fera*, galic. *fera*, port. *fera*, it. *fiera*, fr. *fière* („pyšná“, „hrdá“)

PORTA > šp. *puerta*, katal. *porta*, galic. *porta*, port. *porta*, it. *porta*, fr. *porte*

Nepřízvučná slabika

klasická latina	ī	ĩ	ē	ě	ae	oe	ā	ǻ	ǿ	ō	ũ	ū
lidová latina	i	e				a		o			u	

Ve všech regionálních variantách dochází k ještě větší redukci než v přízvučné slabice, v sicilské variantě je v pretonické slabice dokonce jen trojice *i/a/u* (detaily viz Janson 1979: 15).

Vznik jodu a wau

Dalším důležitým jevem v oblasti vokálů byl **vývoj hlásek v hiátu**. Pokud se v hiátu vyskytlo *i* nebo *e*, vyvinulo se v **semivokál** (jestliže stálo před dalším vokálem, např. *-ie-*, *-ia-*) nebo v **semikonsonant** (jestliže následovalo po vokálu, např. *-oi-*) zvaný **jod**. Ten ovlivňoval další hlásky ve svém okolí, důležitá je zejména palatalizace některých konsonantů. Jod je odpovědný za to, že z latinského *filius* je v italštině *figlio* či ve španělštině *hijo*.

O vývoji jodu svědčí např. nápisy z Pompejí, kde čteme *iamus* místo *eamus*, *peria* místo *pereat*, *valia* místo *valeat* atd.

³ Zavadil (1998: 87nn.).

Podobně se **u** a **o** v hiátu podobně v semivokál zvaný **wau**. Doklady najdeme např. v *Appendixu Probi*, který uvádí *cloaca non cluaca, puella non poella* atd.

V některých případech (po skupině konsonantů, po znělém konsonantu) však z **i**, **e** nebo **u** nemusí vzniknout semivokál, ale mohou zmizet, např.: *duodecim* > *dodeci(m)* > šp. *doce*, it. *dodici*; *Neapolis* > *Napoli*.

Pozice přízvuku

Problematika spojená s latinským přízvukem je komplikovaná a zůstává dosud nedořešena, bude jí proto věnována **samostatná pasáž**. Zde jen uvedme, že v lidové latině přízvuk zůstává ve většině případů na stejné slabice jako v klasické latině.

Pouze v několika případech je tomu jinak:

- **vokál před** skupinou *muta cum liquida* se stává přízvukným;
- **i a e v hiátu** ztrácí přízvuk;
- přízvuk se posouvá na kořen slova **u složených slov** typu *conficio*, což je doprovázeno návratem původní kořenové hlásky (tzv. **rekompozice**), např. *displacet*.

Synkopa

Termínem *synkopa* označujeme **mizení nepřívukného vnitřního vokálu mezi konsonanty** a zmínili jsme se o ní v souvislosti s pozicemi vokálů ve slově. Důležitým faktorem je **přízvuk**, protože na přízvukném vokálu se vyčerpá velká část energie, která už „nezbude“ na pretonické a posttonické vokály. Ze stejného důvodu dochází k **apokopě** (mizení koncového vokálu) a k **omezení škály vokálů**.

Jak již bylo naznačeno, k synkopě **nedochází ve všech případech stejně**. Nepřízvukné vokály se např. udržují na začátku slova. Hlásky **i**, **e**, **u** mizí obecně častěji než **o** a hlavně než **a**. Na vznik synkopy má vliv také hláskové okolí – často k ní dochází v sousedství **r**, **l**, **m**, **n**, např. *calidus* > *caldus*; *periculum* – *periclum*.

Synkopa není v latině ničím novým ani neobvyklým. Vyskytovala se od předliterárního období. Příkladem může být sloveso **pos(i)no* > *pono* nebo v Plautovi doložené *dominus* > *domnus*.

Apokopa

Termínem *apokopa* označujeme mizení koncového vokálu nebo větší části slova. Příkladem mizení větší části slova může být např. *quomodo* > šp. *como* „jak“, „jako“.

Protetické i

Pokud slovo začínalo na skupinu **s (řecké z) + konsonant**, objevovalo se před ní **protetické i**, **později e**, které usnadňuje výslovnost, např.: *spiritus* > *ispiritus*. Příkladem protetického **e** mohou být španělská slova *schola* > *escuela* „škola“; *scribere* > *escribir* „psát“; *spatha* > *espada* „meč“.

O existenci protetického **i** svědčí i případy hyperurbanismu. Místo *(h)istoria* (**h-** se nevy-slovovalo) se tak objevuje *storia* (viz italské *storia* „historie“).

Asimilace a disimilace

Jak je to v hláskovém vývoji běžné, vyskytují se i v lidové a pozdní latině případy **asimilace (přípodobnění k hláskovému okolí)** a **disimilace (rozrůznění od hláskového okolí)**. V případě vokálů se jedná zejména o vliv vokálu sousední slabiky či sousedních slabik.

S příklady disimilace jsme se již setkali u vývoje diftongu *au*, který se disimiloval na **a-**, pokud bylo v následující slabice **u**: *augustus* > šp. *agosto*. O asimilaci a disimilaci se dozví-dáme také prostřednictvím románských jazyků. Asimilace např. proběhla u španělského slova

navaja „břítva“, které se vyvinulo z latinského *novacula* (došlo k synkopě *u* a k asimilaci počátečního *o*). Dokladem disimilace je španělské *redondo* „kulatý“ z latinského *rotundus*.

K asimilaci či disimilaci může, ale nemusí dojít. **Neexistuje pravidlo**, podle něhož by bylo možné určit, kdy k ní dojde a kdy ne. Je to pouze jedna z možností hláskového vývoje určité jednotky.

PROBLEMATIKA LATINSKÉHO PŘÍZVUKU

Jak již bylo naznačeno, vokály a jejich vývoj souvisejí s přízvukem. O povaze a vývoji latinského přízvuku se dosud vedou spory.

Podle jednoho modelu měla klasická latina melodický přízvuk (přízvučný vokál se vyslovoval na jiném tónu než nepřízvučný), který se později změnil na důrazový (přízvučný vokál se vyslovuje s větším důrazem než nepřízvučný). Jako důkazy o existenci důrazového přízvuku v pozdně latinském období se uvádí svědectví gramatiků od 4. stol. n. l. a vznik přízvučné poezie.⁴ Důrazový přízvuk měl např. způsobit, že se oslabily nepřízvučné vokály a poněkud zdloužily krátké přízvučné vokály, čímž došlo ke stírání rozdílů v délce vokálů. Vlivem důrazového přízvuku mělo také docházet k synkopě, protože kvůli energii vydané na přízvučný vokál se už „nedostalo“ na některé nepřízvučné vokály.

Tato teorie však má povážlivé trhliny. Především **není jisté**, jakou povahu měl **přízvuk v klasické latině**. Výpovědi gramatiků nelze brát jako spolehlivý důkaz, protože často pouze opisovali řecké příručky a tvrzení platná pro řečtinu přenášeli automaticky i na latinu. Dalším vážným problémem je skutečnost, že v předliterární latině docházelo k tzv. **předhistorickému přehlasování / oslabování** (např. **perfacio > perficio*). Předpokládá se, že bylo způsobeno důrazovým přízvukem na první slabice. To by znamenalo, že se v průběhu vývoje latiny **dvakrát změnil charakter přízvuku** a kromě toho i **místo přízvuku**, což se jeví jako **ne příliš pravděpodobné**. Pokud jde o vliv důrazového přízvuku na stírání rozdílů v délce, Herman (1997: 46) upozorňuje, že maďarština má silný důrazový přízvuk a zároveň fonologické opozice v délce. Nejedná se tedy o principiálně neslučitelné jevy.

Existuje také **názor, že latina měla důrazový přízvuk vždy**. V tom případě by však bylo nutné **hledat jiné vysvětlení** pro přeměnu systému založeného na kvantitě (délce vokálů) na systém založený na kvalitě (otevřenosti a zavřenosti vokálů). Pamatujme na to, že je třeba stále uvažovat s latinou jako celkem. Bylo by nepřijatelné tvrdit, že zároveň existoval melodický přízvuk ve „vyšší“ latině elit a důrazový v lidové latině nižších společenských vrstev. Takový názor by předpokládal ostrou hranici mezi vysokou a lidovou latinou, což neodpovídá skutečnosti (viz výklad o definici lidové latiny).

Z hrubého náčrtu problematiky je patrné, že je zde stále příliš mnoho otázek, které by bylo potřeba vyřešit. Navržené řešení by přitom mělo umožnit vysvětlení celého vývoje latiny, nejen tendencí, které pokračují do románských jazyků.

CHRONOLOGIE, PŘÍČINY VÝVOJE

Chronologie

Stanovení chronologie jednotlivých změn i případné vzájemné posloupnosti je problematické. Janson (1979: 22) říká, že **jasná jsou pouze fakta** (tendence stírání rozdílů v délce, synkopa atd.), **vše ostatní jsou dohady**.

Jednotliví autoři se liší v zařazování konkrétních změn do určitého období. Velmi obecně mluví Herman (1997: 38) o změně v **1. pol. 1. tis.**, obzvláště v **posledních dvou stoletích**

⁴ Viz Herman (1997: 45).

římské říše. Téměř všechny zmíněné jevy, např. záměna *i–e* a *u–o*, *au–o*, vznik jodu a *wau*, *au > a*, protetické *i* či apokopa, jsou doloženy už v 1. stol. po Kr. **na nápisech z Pompejí.**

Příčiny vývoje

Ve vývoji jazyka působí řada sil a vlivů. Vysvětlení na základě jednoduchého přiřazení jedné příčiny k jednomu jevu nebývají funkční. Většinou jde o **kombinaci různých vlivů**, které mnohdy nejsme schopni dostatečně poznat, a tím méně popsat jejich vzájemné působení. Předkládaná vysvětlení jsou také ovlivněna preferencemi příslušného lingvisty. Strukturalista hledá příčiny v systému jazyka, sociolingvista spatřuje důvody změny především v sociálních faktorech atd.

V případě latiny se nabízí vysvětlení, že ke změně došlo vlivem substrátových jazyků. Dnes se s vlivem substrátových jazyků počítá mnohem méně než v minulosti. Podle Wrighta (2002: 299) měly substrátové jazyky přímý vliv pouze v oblasti lexika.

Změny se také často vysvětlují tendencí jazyka odstraňovat asymetrie v systému. Janson (1979: 29nn.) však uvádí, že **ani nevyrovnanost systému**, která měla údajně vzniknout monoftongizací *ae*⁵, není dostatečným vysvětlením. Ukazuje, že **obecná tendence jazyků k vyrovnanosti nevysvětluje, proč došlo ke změně v konkrétním jazyce, na konkrétním místě a v konkrétním čase.** S podobnými argumenty se setkáme i u jiných badatelů, kteří ukazují, že systém mnoha moderních jazyků vykazuje asymetrie a ke změně přesto nedochází.

Na základě zkušeností se švédštině Janson (1979: 42) formuluje hypotézu, že starší generace měla díky vzdělání povědomí o délkách a kompenzovala tím rozdíly v kvalitě, které možná ani nevnímala. **Mladší generace** z nějakého důvodu naopak **neměla dostatečné vzdělání**, aby zvládla kompenzaci, a proto více vnímala rozdíly v kvantitě, které se postupně staly rozhodující.

Podobným směrem se v úvahách o vývoji latiny obecně ubírají také Wright (2002: passim) nebo Varvaro (1991: 44nn.), když zdůrazňují **vliv školy, zastřešující normy a společenských elit.**

POUŽITÁ LITERATURA

- HERMAN, József. (1997). *El latín vulgar*. Traducción, introducción, índice y bibliografía de M.^a del Carmen Arias Abellán. 1.^a edición. Barcelona: Ariel, 1997. Fr. orig. 1975.
- JANSON, Tore. *Mechanisms of Language Change in Latin*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1979. ISBN 91-22-00194-8.
- VÄÄNÄNEN, Veikko. *Introduzione al latino volgare*. 3 ed. italiana. Bologna : Patron, 1982. 419 s. Testi e manuali per l'insegnamento universitario del latino; 8. ISBN 88-555-0902-0.
- VARVARO, Alberto. (1991). Latin and Romance: fragmentation or restructuring? In *Latin and the Romance Languages in the Early Middle Ages*. Wright, R. (ed.). London: Routledge, 1991. str. 44–51.
- WRIGHT, Roger. *A Sociophilological study of Late Latin*. Turnhout: Brepols, 2002.
- ZAVADIL, Bohumil. *Vývoj španělského jazyka 1*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 1998. 298 s. ISBN 80-7184-541-8.

⁵ Monoftongizací *ae* vzniklo dlouhé otevřené *e*, zatímco ostatní vokály byly buď krátké a otevřené, nebo dlouhé a zavřené.